

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за фінансування сепаратизму : Закон України 1533-VII від 19 червня 2014 року // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 32. – Ст. 1125.
2. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III // Відомості Верховної Ради. – 2001. – № 25. – Ст. 131.
3. Плещкий С.Ю. Соціальна обумовленість криміналізації фінансування дій, вчинених з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України / С.Ю. Плещкий. – Держава та регіони. Серія : Право. – 2015. – № 3 (49). – С. 55-61.
4. Малинин В.Б. Объективная сторона преступления / В.Б. Малинин, А.Ф. Парфенов. – СПб. : Изд-во Юрид. ин-та, 2004. – 301 с.
5. Тимейко Г.В. Общее учение об объективной стороне преступления / Г.В. Тимейко. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростов. ун-та, 1977. – 216 с.

6. Кудрявцев В.Н. Объективная сторона преступления / В.Н. Кудрявцев. – М. : Госюриздат, 1960. – 244 с.
7. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / [Александров Ю.В., Антипов В.І., Володько М.В. та ін.] ; відп. ред. Кондратьев Я.Ю. ; наук. ред. Клименко В.А. та Мельник М.І. – К. : Правові джерела, 2002. – 432 с.
8. Чеботарьова Г.В. Проблеми визначення об'єктивної сторони злочину / Г.В. Чеботарьова // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – 2009. – Том 22 (61), № 1. – С. 249–254.
9. Кримінальне право України : Загальна частина : підручник / [Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.] ; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – [4-те вид., переробл. і допов.]. – Х. : Право, 2010. – 456 с.
10. Бурчак Ф.Г. Квалификация преступлений / Ф.Г. Бурчак. – [Изд. второе, дополн.]. – К. : Изд-во полит. литер. Украины, 1985. – 120 с.
11. Брич Л.П. Теорія розмежування складів злочинів : монографія / Л.П. Брич. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. – 712 с.

УДК 343.1

ПРИЧИНИ ТА УМОВИ, ЩО ДЕТЕРМІНУЮТЬ ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНІВ ОРГАНІЗОВАНИМИ ГРУПАМИ І ЗЛОЧИННИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ, ЯКІ СФОРМОВАНІ НА ЕТНІЧНІЙ ОСНОВІ

Севрук В.Г., к. ю. н.,
провідний науковий співробітник
відділу організації науково-дослідної роботи
Національна академія внутрішніх справ

У статті розглянуто і розкрито низку причин, що детермінують злочинну діяльність організованих груп і злочинних організацій, які сформовані на етнічній основі, а також проаналізовано умови, що безпосередньо своїм наслідком не породжують етнічну злочинність, але сприяють її виникненню.

Ключові слова: етнічна злочинність, організовані групи, злочинні організації, етнічні злочинні групи, причини, умови.

В статье рассмотрен и раскрыт ряд причин, детерминирующих преступную деятельность организованных групп и преступных организаций, которые сформированы на этнической основе, а также проанализированы условия, которые непосредственно своим следствием не порождают этническую преступность, но способствуют ее возникновению.

Ключевые слова: этническая преступность, организованные группы, преступные организации, этнические преступные группы, причины, условия.

Sevruk V.H. CAUSES AND CONDITIONS THAT DETERMINE COMMISSION OF CRIMES BY ORGANIZED GROUPS AND CRIMINAL ORGANIZATIONS FORMED ON THE ETHICAL BASIS

The article examined and solved a number of causes of criminal activities of organized groups and criminal organizations formed on ethnic basis, and analyzes the conditions which directly result in not generate ethnic crime, but contribute to its occurrence.

Key words: ethnic crime, organized groups, criminal organizations, ethnic criminal groups, causes, conditions.

Постановка проблеми. Нині неможливо ігнорувати існування у суспільстві такого соціального феномена, як етнічна злочинність. Проблеми, які виникають у правоохоронних органів під час попередження, припинення і розкриття злочинів, що вчиняються етнічними злочинними угрупованнями на території України, набувають все більшої актуальності, оскільки поширення цього виду злочинності тягне за собою вчинення низки інших злочинів, що створюють реальну загрозу населенню, підривають

економічний потенціал, негативно впливають на демографічну ситуацію країни.

Підхід до етнічної злочинності як до соціального негативного явища передбачає прийняття відповідної стратегії протидії їй, що спрямована на недопущення причин, що породжують її, умов, які сприяють її вчиненню, та виявлення окремих осіб чи груп, які причетні до неї.

Злочин, як і будь-який людський вчинок, є наслідком взаємодії індивідуальних власти-



востей особи й об'єктивної ситуації. При цьому необхідно враховувати, що злочинність управляють переважно статистичні закономірності і справити щонайменший вплив на ці закономірності можна лише шляхом впливу на причини злочинності й умов, що сприяють вчиненню конкретних злочинів.

Злочини, що вчиняються представниками різних етносів на території України, ставлять значну частку в загальній структурі злочинності. Особлива небезпека таких угруповань полягає в тому, що вони проникли до легальних комерційних структур, активно залучають до своєї кримінальної діяльності корумпованих чиновників, працівників правоохоронних органів, які забезпечують надійну безпеку кримінальному та легальному бізнесу. Крім того, постійно відбувається зміцнення зв'язків окремих українських етнічних злочинних угруповань із міжнародною організованою злочинністю [1; 2, с. 199].

Очевидно, що виявлення, запобігання, розкриття та розслідування таких злочинів ускладнюється яскраво вираженими етнічними особливостями – звичаями і традиціями криміногенного характеру, мовними і культурними бар'єрами, недостатнім урахуванням цих особливостей у чинному законодавстві та недостатнім знанням цих особливостей правоохоронними органами.

Успішне вирішення завдань щодо протидії злочинам, що вчиняються організованими групами і злочинними організаціями, передбачає врахування широкого кола чинників, зокрема стану, структури, динаміки злочинності, особи злочинця, його соціальних, психологічних, національних особливостей [3, с. 96] та інших причин і умов, що детермінують вчинення злочинів організованими групами і злочинними організаціями, які сформовані на етнічній основі. У зв'язку з цим проблема вивчення причин і умов, що детермінують вчинення злочинів, які вчиняються окремими етнічними представниками, потребує подальшого детальнішого осмислення та розроблення.

Ступінь розробленості проблеми. Теоретичну базу дослідження становлять наукові праці українських і зарубіжних вчених, зокрема, внесок у розробку цієї проблеми зробили О.П. Баранников, Б.Г. Буткевич, Ю.А. Вакутін, В.П. Горбатенко, Н.Г. Деметер, Н.О. Зіневич, А.М. Зюков, Ю.Б. Ірхін, М.В. Корнієнко, В.Г. Лихолоб, В.М. Матвійченко, В.В. Ремський, І.С. Стіхарня, В.О. Тюнін, Р.Г. Чевходзе, Л.В. Юсупов, С.А. Яні, О.О. Яременко та ін.

Метою статті є аналіз причин та умов, що детермінують вчинення злочинів організованими групами і злочинними організаціями, які сформовані на етнічній основі.

Виклад основного матеріалу. Одним із напрямів впливу на злочинну поведінку організованих груп і злочинних організацій, які сформовані на етнічній основі, є намагання створити ефективну систему протидії вчиненню ними злочинів, яка б охоплювала комплекс заходів соціального, організаційного, правового і фінансового характеру, спрямованих на зміцнення безпеки і порядку в суспільстві.

Безперечно, детермінанти злочинів, що вчиняються організованими групами і злочинними організаціями, які сформовані на етнічній основі, будуть дещо збігатися з детермінантами звичайних злочинів, але деякі з них будуть мати і свої специфічні особливості. Причини – це безпосередні явища і процеси, які породжують злочинність. Умови – це ті явища і процеси, що безпосередньо своїм наслідком не породжують злочинність, але сприяють їй вчиненню.

Зовнішні, тобто загальносоціальні детермінанти – це конкретно-історичні економічні, культурні, політичні, національні процеси в суспільстві та глобальні проблеми людства. Внутрішні (особистісні) – це життєві умови, пов'язані з безпосереднім оточенням людини, що впливають на формування ціннісних орієнтацій, звичок, норм, стилю поведінки та способу життя [4].

Як відзначає О.В. Калиновський, В.В. Ремський, етнічна злочинність характеризується високим рівнем латентності, особливо та, що пов'язана з організованою злочинністю, що фактично не дає нам змоги оцінити реальні масштаби їхньої злочинної діяльності на території України [5, с. 33].

Необхідно зазначити, що аналогічні злочинні групи та злочинні організації, які сформовані на етнічній основі, існували і раніше, але у зв'язку з розпадом СРСР, становленням України як незалежної держави «прозорістю» її кордонів, економічною кризою в країні, недосконалістю чинного законодавства, падінням рівня добробуту українських громадян, різким поділом суспільства на заможних та незаможних, а також з виникненням нових форм власності, розвитком комерційних структур, засобів комунікації та технологічним прогресом світової промисловості етнічні злочинні формування стали на кілька рівнів вище за своїх попередників, у зв'язку з чим особливо небезпечні для України [6, с. 238]. З поглибленням міждержавних економічних, соціальних, культурних зв'язків етнічна злочинність набула лавиноподібного характеру. Нині етнічна злочинність створює реальну загрозу безпеці всього людства за своїми масштабами і руйнівним впливом [7, с. 76].

Вивчення процесів детермінації та причинності злочинів, що вчиняються організованими групами і злочинними організаціями, які сформовані на етнічній основі, пов'язано насамперед із відповіддю на питання, як, чому вони існують та розвиваються, які соціальні, економічні та інші обставини їх породжують; які умови сприяють прояву цих причин та настанню кримінального результату у вигляді одного чи декількох злочинів і, звичайно, які особливості взаємодії всіх цих явищ у їх інтеграційному поєднанні.

Сприятливе підґрунтя для інтеграції вітчизняної організованої злочинності в етнічну організовану створюють позитивні процеси в міжнародних відносинах, такі як

– розширення економічних і соціальних зв'язків, спрощення порядку перетину кордонів, розвиток міжнародної торгівлі, збільшення міжнародних перевезень;

– розвиток міжнародних електронних банківських мереж, що дають змогу швидко здійснювати фінансові операції, одночасно ускладнюючи процес забезпечення контролю за грошовими потоками та полегшуючи приховування або легалізацію грошей, здобутих злочинним шляхом;

– поширення процесу міграції населення у світі та утворення в різних країнах етнічних діаспор;

– суттєві розбіжності у кримінальному законодавстві і судочинстві різних держав;

– демократичні перетворення в багатьох країнах, що привели до руйнації старих систем контролю, повільного становлення адекватного демократичного регулювання, політичної та економічної нестабільності;

– швидке зростання переліку нових товарів споживання і послуг, поширення психології суспільства споживання, «комерціалізація» суспільних відносин.

При цьому відзначається диверсифікація злочинної діяльності. Організовані злочинні формування прагнуть взяти під контроль усе нові сфери. Створюються альянси між злочинними структурами на наднаціональному рівні, поширюється «обмін досвідом», удосконалюється практика протиправної діяльності. Від жорсткої внутрішньої ієрархії подекуди здійснюється перехід до організації за принципом «взаємодоповнюючих ланцюгів», чим досягається більш висока «живучість» організованих структур [7, с. 77].

На думку В.В. Ремського, групи, що займаються злочинною діяльністю, не можна з абсолютною впевненістю назвати етнічними в буквальному розумінні цього слова. До складу таких груп нерідко входять особи інших народностей, яких не об'єднує спільність території. У таких ситуаціях можна говорити про іншомовні злочинні групи або вважати термін «етнічна група» умовним і брати його в лапки [3, с. 96].

Вивчення особливостей структурної побудови і кримінальної спеціалізації злочинних груп, організованих за етнічною ознакою, показує, що їх побудова залежить від етнічної належності лідера, що свідчить про відмінності способів конспірації всередині таких злочинних формувань.

Сьогодні у наукових виданнях з'являються публікації, в яких автори обґрунтовують наявність ознак етнічних злочинів із позиції етносоціальної детермінації кримінального процесуального доказування [8].

У Національній академії внутрішніх справ у 2010 р. було проведено анкетування оперативних працівників із боротьби з організованою злочинністю щодо питання протидії етнічній організованій злочинності. Загалом опитано 300 осіб. Більшість опитаних (95%) вважають, що існує негативна тенденція криміналізації етнічних діаспор у нашій державі, що підкреслює необхідність вивчення причин і умов етнічної організованої злочинності, а також вироблення необхідних заходів щодо її протидії [3, с. 98].

Причинами вчинення злочинів організованими групами і злочинними організаціями, які сформовані на етнічній основі, являється

низький освітній рівень, їх ізолюваність від корінного населення, негативне ставлення до праці та схильність до паразитичного існування, бажання до швидкого збагачення, що негативно відбивається на розвитку їхньої особистості, загострює відносини з оточенням і певною мірою зумовлює виникнення криміногенної ситуації.

Враховуючи вищевикладене, варто зауважити, що серед соціальних чинників злочинної діяльності неповнолітніх осіб циганської національності можна виокремити загострення соціальних проблем (зниження рівня життя, проблеми зайнятості та працевлаштування, забезпечення житлом тощо); неефективну роботу соціально-культурної сфери, обмежені можливості для змістовного проведення дозвілля; недостатній рівень соціального захисту населення, брак можливостей отримати соціально-психологічну допомогу тощо; неефективне законодавство; низький рівень правової, педагогічної культури населення; кризу системи освіти; поширення зловживання алкоголем, наркотичними речовинами; криміналізацію культури; недоліки у роботі правоохоронних органів.

Характерною особливістю соціальних, сімейно-побутових умов етнічних груп (наприклад, циганського етносу) є порівняно значна багатодітність та ранні шлюби. Кожна сім'я, як правило, нараховує близько 5–10 дітей [9, с. 300]. Тому сімейне виховання у соціалізації займає значне місце.

Сімейне виховання – одна з форм виховання дітей, що поєднує цілеспрямовані педагогічні дії батьків із повсякденним впливом сімейного побуту. Головне завдання сімейного виховання – підготовка дітей до життя в наявних соціальних умовах, набуття ними знань, умінь і навичок, необхідних для нормального формування особистості в умовах родини.

Що стосується сімейного виховання дітей циганської національності, то ще в давнину висвітлюється певна риса такого виховання, а саме: «батьки надзвичайно любили своїх дітей, але зовсім не дбали про їхню освіту, а це призводило до того, що ще після досягнення повноліття вони були неспроможні змінити свій спосіб життя» [10, с. 198].

Оскільки виховання – головна сфера діяльності старших поколінь, то до батьків обставини життя ставлять вагомі соціально-психологічні і педагогічні вимоги, такі як почуття високої відповідальності перед собою і людьми за виховання дітей в ім'я майбутнього; фізичне здоров'я батьків, що має забезпечити народження здорових нащадків і створити належні умови для розвитку й виховання дітей; генетична грамотність; достатня психолого-педагогічна культура; любов до дітей; володіння справжнім авторитетом; знання досвіду народної педагогіки у вихованні дітей; створення в сім'ї умов для всебічного гармонійного розвитку особистості; здатність формувати в сім'ї культ матері й батька; добре розвинені почуття материнства і батьківства [11, с. 109].

У розгляді морально-психологічних причин варто зазначити використання дітей різ-



ного віку під час вчинення злочинів. Можна зазначити, що це певний кругообіг, де діти привчаються до кримінальної роботи, зростають, здобувають професійність. Після цього формуються як свідомі особи з певними кримінальними нахилами, одружуються, а після того, як у таких осіб народжуються свої діти і досягають певного віку, знову використовують своїх дітей для певних злочинних потреб.

Отже, діти таких осіб з дитинства привчаються до паразитичного способу життя. Спочатку свої потреби підлітки, молоді люди задовольняють за рахунок можливостей сім'ї, а коли досягають певного статусу, настає і їхня черга злочинних діянь – разом із рідними та близькими вони привчаються до кримінальних заробітків. Більшість молодих людей різних національностей, закінчивши школу або передчасно залишивши навчання, жодного дня не працювали до вчинення злочину. Такий «ефект звикання» є потенційно небезпечною загрозою тотальної криміналізації суспільної свідомості цієї національності, що має наслідком ледь не виправдання злочинців, романтизацію злочинного способу життя, формування більшої довіри до злочинців, ніж до органів влади.

Отже, сім'я – це перший та найбільш значущий виховний інститут у житті людини. Найголовніша роль у сімейному вихованні відводиться культурним цінностям родини. Саме від родини залежить, якою виросте дитина, як вона буде сприймати світ та людей. І варто не забувати, що «вади дитини не народжуються, а виховуються». Тільки дотримання всіх перелічених вище правил і норм поведінки дасть змогу батькам виховати всебічно розвинену особистість [12, с. 214].

Варто відзначити, що практично освіта і визначає майбутню долю людини, те, чи людина буде займатися домашнім господарством, чи буде бізнесменом, юристом, менеджером, політиком, продавцем тощо.

Однією із ключових причин, що значно впливає на вчинення організованими групами і злочинними організаціями, які сформовані на етнічній основі, різних злочинів, є економічна. Ця причина породжує всі вищевказані причини.

Девіантна поведінка жертв злочину, те з якою легковажністю люди відносяться до місць зберігання своїх коштів, до власної безпеки, безпеки майна, речей, до способу своєї поведінки, неможливо описати словами. Люди показують свої гаманці «на людях», розкривають їх усюди по декілька разів на день, легковажно ставляться до захисту своїх домівок (особливо в сільській місцевості), квартир. Це і недооцінка самих організованих етнічних угруповань. Непоінформованість населення щодо техніки крадіжок, специфіки їх учинення, використання етнічними злочинними угруповання психологічних тактик і прийомів, відволікання уваги, гіпнозу тощо. Цим і користуються організовані групи і злочинні організації, які сформовані на етнічній основі. Вони можуть намітити поодинокую хатинку пенсіонерки, яка живе одна, дочекатися її відходу, проникнути безперешкодно в будинок (зазвичай пенсіонерки економлять на со-

баці та й ключі від оселі не беруть з собою, а залишають їх десь біля входу, наприклад, під килимком). У результаті будинок пограбовано з вини жертви.

Злочини, що вчинюються організованими групами і злочинними організаціями, які сформовані на етнічній основі, як правило, мають високий рівень латентності. Це зумовлено ретельною підготовкою організованими групами і злочинними організаціями, які сформовані на етнічній основі, до вчинення злочину. Вони враховують багато факторів: пора року, частина доби, час, місце, свідки, способи втечі, підбір учасників, належна організація – все це зводить до мінімуму можливість викрити злочин правоохоронними органами.

Необхідно відзначити й умови, що детермінують вчинення злочинів організованими групами і злочинними організаціями, які сформовані на етнічній основі, такі як алкоголізм, бідність, безробіття, відсутність освіти, специфіка традицій та звичаїв, безкарність, бездоглядність за дітьми, нестабільна економічна і політична ситуація у країні, відсутність активної протидії з боку населення, відсутність ефективної профілактики з боку правоохоронних органів, співпраця правоохоронних органів з окремими етнічними меншинами, жорстоке ставлення суспільства, важкі умови проживання, міграційні процеси.

В умовах сформованої у світі геополітичної ситуації незмінно зростають обсяги нелегальної міграції. Через географічне розташування Україна перебуває в центрі міграційних потоків, по суті відіграючи роль транзитної зони на шляху до країн Західної Європи. Механізми утворення транзитних потоків нелегальної міграції постійно вдосконалюються. У цьому аспекті нелегальна міграція стає однією з головних загроз національній безпеці України.

Серед мігрантів можуть поширюватися девіантні форми поведінки, і не просто будь-які відхилення в соціальному сенсі, а саме найбільш суспільно небезпечні форми у вигляді злочинної діяльності. Деколи девіантна поведінка тих чи інших представників конкретного етносу, особливо на початкових етапах, може носити вимушений характер. Цьому, як правило, сприяє низка суб'єктивних факторів (недосконалість законодавства, відсутність вивіреної міграційної політики), соціальна незахищеність цієї категорії і багато інших чинників. Зважаючи на це, представники національних меншин стикаються з гострими проблемами, безробіттям, незнанням державної мови. Це змушує створювати свої земляцтва, де люди об'єднані за своїми інтересами і менталітетом. Ця тенденція виражається як на побутовому рівні, так і в суспільстві загалом. При цьому така етнічна спільність найчастіше закрита, члени тісно пов'язані не тільки загальною груповою мораллю, але й родинними зв'язками.

У пошуках джерел до існування вони бувають змушені шукати будь-який доступний заробіток, часто незаконний, нерідко звертаючись за допомогою і заступництвом до представників своєї національної діаспори. Найчастіше, вчиняючи корисливі чи насиль-

ницько-корисливі злочини, далі вони усвідомлюють досить простий шлях отримання грошей, і одиничний випадок перетворюється на системну протиправну поведінку. Тим самим ці особи або самі утворюють організовані етнічні злочинні угруповання, або входять до організованих етнічних злочинних угруповань, що вже діють.

Висновки. Отже, причини етнічної злочинності можна поділити на загальні, тобто викликані суперечностями у соціально-економічному розвитку суспільства або проблемами соціально-культурної та духовної сфери життєдіяльності, і безпосередні, що зумовлені індивідуальними та морально-психологічними факторами. До умов етнічної злочинності належать чинники морального формування особистості, які сприяють злочинній поведінці та вчиненню різних видів злочинів, а також досягненню злочинного наслідку. Основними причинами та умовами, що сприяють злочинній діяльності організованих груп і злочинних організацій, які сформовані на етнічній основі, є недостатня профілактична робота з боку працівників правоохоронних органів, недоліки виховного характеру (виховання в сім'ї, прорахунки в освіті та ін.), соціально-психологічні чинники (недостатня правова виховна робота з населенням, процес розшарування суспільства за майновим станом тощо), недосконалість чинного кримінального чи кримінального процесуального законодавства, організаційно-господарські чинники (недоліки системи обліку та звітності, недоліки нормативно-правового регулювання суспільно-економічних відносин та ін.), морально-психологічні вади окремих осіб, наявність у регіоні активних організованих злочинних груп та міграційні процеси у зв'язку із загошенням геополітичної ситуації в світі. Для протидії злочинам, що вчиняються організованими групами і злочинними організаціями, які сформовані на етнічній основі, необхідний вплив саме на ці чинники суспільного життя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Проблеми протидії злочинності : [підручник] / За ред. О.Г. Кальмана, В.М. Куца, Б.В. Лизогуба. – К. : Нац. акад. прокуратури України, 2010. – 351 с.
2. Леляк О. О. Етнічні злочинні угруповання в Україні: проблема протидії / О.О. Леляк // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2011. – Вип. 24. – С. 199–204.
3. Ремський В.В. Детермінанти організованої етнічної злочинності / В.В. Ремський // Актуальні проблеми розкриття та розслідування злочинів [Текст] : зб. наук. праць за матеріалами наук.-практ. конф. (Київ, 29 березня 2012 р.). – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2012. – с. 95–99.
4. Лазаренко В.И. Наркоситуация в Украине и девиантное поведение молодежи: диссертация на соискание ученой степени кандидата социологических наук по специальности 22.00.04 / Лазаренко Виктория Ивановна ; НАН Украины, Ин-т социологии. – Х., 2003. – 229 с.
5. Калиновський О.В. Етнічна організована злочинність: історія та сучасність / О.В. Калиновський, В.В. Ремський // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика) : наук.-практ. журн. – К., 2010. – № 23. – С. 28–36.
6. Белінський П.Є. До проблеми криміналістичного вивчення етнічних злочинних формувань / П.Є. Белінський // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2000. – № 3 – С. 238–243.
7. Скулиш Є.Д. Міжнародне співробітництво у сфері протидії транснаціональній організованій злочинній діяльності / Є.Д. Скулиш // Науково-аналітичний бюлетень Нац. центру з питань євроатлантичної інтеграції України. – № 1(7). – С. 76–79.
8. Пономаренков, В.А. Этносоциальная детерминация уголовно-процессуального доказывания : автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.09 / В.А. Пономаренков; МВД России, Саратовский юридический ин-т, ФСИН, Владимирский юридический ин-т. н Владимир : Владимирский юридический ин-т ФСИН, 2008. – 530 с.
9. Севрук В.Г. Заходи протидії неповнолітнім особам циганської національності, які вчиняють злочини / В.Г. Севрук // Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави : матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 19 квітня 2012 р.). – Х. : ХНУВС, 2012. – с. 300–302.
10. Фрейзер А. Цигани: пер. з англ. / А. Фрейзер. – К.: Вид. дім «Всесвіт», 2003. – 360 с.
11. Кузьмінський А.І. Педагогіка родинного виховання : навчальний посібник / А.І. Кузьмінський, В.Л. Омеляненко. – К. : Знання, 2006. – 324 с.
12. Іншакова І. Вплив сім'ї на всебічний розвиток особистості дитини / І. Іншакова // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. – 2013. – № 44. – С. 210–214.